

فوزیہ پروین

اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ سرایکی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج برائے خواتین، قادر پور ران، ملتان

محمد عارف

لیکچرار، شعبہ سرایکی، بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی ملتان

محمد سلیم

ایم فل، ڈیپارٹمنٹ آف پاکستانی لینگویجز، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

سرایکی شاعری وچ ترقی پسند تحریک دا آغاز وارتقا

Fauzia Perveen*

Assistant Professor, Department of Saraiki, Govt associate College
Qadir Pur Raan, Multan.

Muhammad Arif

Lecturer, Department of Saraiki, Bahaudin Zakariya University
Multan.

Muhammad Saleem

M.Phil, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open
University, Islamabad.

*Corresponding Author: alimian5556@gmail.com

The Beginning and Evolution of the Progressive Movement in Saraiki Language

The Saraiki language is the language of the central region of the Indus valley. On one hand it is the sister of Sindhi language and on the other hand it is related to Punjabi language and the interesting thing is the same language is spoken and understands in all four provinces of Pakistan. When we search for the effects of the progressive movement in the Saraiki language and literature, its impact of the establishment of Pakistan become more apparent like other regional languages, poetry hold significant in Saraiki literature.

Over time, the poets and writers from the Saraiki region have adapted to the changing of time, they changed their thoughts and ideas, the impact of which are seen in their poetry. This article discusses the influence of the progressive movement in Saraiki poetry.

Key Words: *Progressive Movement, regional languages, Beginning Evolution, Indus valley, impact, Saraiki literature.*

سندھ سے سرانگنی خطہ ہمیشہ پیراں تے جاگیر داراں دے زیر اثر رہیے جیندی وجہ توں ایں خطے ایںج تعلیم عام نہ تھی سگی۔ مدارس دارواج مغلاں دے دور کونوں ہاپیاؤل جڈاں انگریز آئے تاں انھاں برصغیر اُتے مکمل قبضے دے بعد بے پناہ ترقیاتی کم کروائے۔ جینویں تعلیم، صحت، ڈاک تے ریلوے دا نظام۔ ایہ برصغیر ایںج وڈی تبدیلی ہی۔ انویں تاں سارا برصغیر ہک ڈوجھے نال جڑیا ہو یا ہالیکن سڑکاں دا ڈھانچا نہ ہوون پاروں دور پرے دے علاقیاں کون کنٹرول ایںج رکھن اوکھا ہا۔ مغل اپنے حساب نال ریاستاں راجواڑیاں دے ذریعے عوام کون قابو ایںج رکھیندے ہن۔ انھاں ریاستاں، راجواڑیاں کون ترون دی بجائے نواباں تے راجیاں دے ذریعے اپنا کنٹرول قائم رکھیا۔ حکمران طبقات ہر دور ایںج عوام نال ظلم تے ڈھپ کریندے رہ گن۔ ایہ سلسلہ ہن توئی جاری ہے۔ ہوں دور ایںج وی شاعر، ادیب تے دانشور اپنی لکھتاں دے ذریعے انھاں طبقات دے خلاف احتجاج کریندے ہن لیکن اوں زمانے اخبارات، رسالے تے ریڈیو، ٹیلی ویژن آج واگلوں نہ ہا۔ بادشاہ دا خوف ہر ویلے سراں اُتے سوار ہوندا ہا کیوں جو بادشاہ دا حکم چلدا ہا او آپ عدالت تے آپ انصاف ہا۔ اوندے خلاف سرچا گلہ کرن اوکھا ہوندا ہا لیکن انسانی جبلت اے کہ انسان ڈاڈھیال طاقتاں دے خلاف بغاوت کریندے۔ ظلم دے خلاف مسیح دی آواز بلند کریندے، جینویں جو عرض کیتا گئے۔ سرانگنی خطہ اپنے جغرافیے ایںج ہک پاسوں ریاست بہاولپور ڈوجھے پاسوں ملتان تے ترتبھے پاسوں ڈیرہ جات اُتے مشتمل ہے۔ ایںج شاعر ہمیشہ ظلم، ناانصافی تے ڈھپ دے خلاف بلیندے رہ گن۔

”ایہ گلہ خوش بختی دی علامت ہے جو سرانگنی زبان و ادب دا رشتہ جیڑھی دھرتی نال ہے

اوں خطے کون دنیا دی قدیم ترین تہذیب دے وارث تے امین ہوون دا شرف حاصل

اے۔ یاد ہووے جو قدیم سندھ دا جغرافیائی دگھیر قریب قریب پورے برصغیر پاک و ہند

تے نصف افغانستان اُتے محیط ہے۔“^(۱)

انگریزاں دے دور ایںج ۱۹۳۶ء دی ترقی پسند تحریک سندھ تے بنگال دے رابطے نال سرانگنی کون متاثر

کرن ایںج کامیاب تھی۔ ایںج شعراء اظہار دے نویں رستے اُتے قدم رکھیا۔ معروف سرانگنی محقق مہر

عبداللہ حق چھبیسویں صدی ہجری دے آغاز کول لسانی یادگار قرار ڈتے۔ ہوں زمانے کوئی کوئی سرانیکی نظم نظر آندی ہئی۔ ایندے بعد سرانیکی ادب اُتے عربی تے فارسی دے اثرات دا طویل زمانہ شروع تھیندے۔ جے تاریخ دی مٹی ہناتے ڈیکھوں تاں ساکوں تریبھی چوتھی صدی اِچ سرانیکی نظم دے نقوش ملدن۔ این دوران پیر حسن کبیر الدین، پیر صدر الدین، شاہ شمس سبزواری جنیں سرانیکی شاعر نظم کھیندے ہن۔

سرانیکی شاعری دا ایہ زمانہ بہاء الدین زکریا ملتانی، بابا فرید گنج شکر، مخدوم جہانیاں جہاں گشت تے امیر خسرو جہاں شخصیات دے اثرات دا زمانہ ہا۔ اوں عہد دی شاعری دا وڈا موضوع تصوف تے مذہبی اختلاف ہا۔ ”ایہ گالھ وی یاد رکھنی چاہیدی اے جو سرانیکی خطے اِچ تصوف دی روایت بادشاہ وی حمایت دی بجائے دربار دے خلاف چلدی ہئی۔ این صوفیانہ بغاوت دارنگ شاہ حسین دی شاعری اِچ ڈٹھاونج سگدے۔ او کہیں ویلے بادشاہ دے خلاف کساناں دا ساتھ ڈیندے تے کڈا ہن بادشاہ دے خلاف ملامتی انداز وچ آپنے احتجاج دا اظہار کریندے۔“ (۲)

سوچن سمجھن تے ڈیکھن آلی گالھ ایہ ہے جو ہر دور اِچ اشرافیہ، بادشاہاں نال بناتے رکھیندی ہئی۔ بادشاہ وی اُنھاں دا پورا خیال رکھیندے ہن کیونکہ ڈوہائیں دے مفادات ہک ڈوجھے نال جڑیے ہوئے ہوندے ہن۔ عوام کول قابو رکھن کیتے اووڈے زمین دار پیدا کریندے ہن۔ جیڑھے غریب عوام کول حکومت دے خلاف کوئی گالھ نہ کرن ڈیندے ہن۔ ایندے علاوہ او مذہب دی طاقت کول وی خوب سمجھدے ہن۔ این سلسلے او علماء دے علاوہ درگاہیں دے سجادگان کول آپنی وٹھ اِچ رکھیندے ہن۔ انھاں کول چراغی دے نال تے کئی کئی دیہات دان کر ڈیندے ہن تاکہ او عوام کول آپنے قبضے اِچ رکھ سگن۔

آج دے سائنسی تے ترقی پسند دور اِچ وی جے پاکستان دے تناظر وچ ڈیکھوں تاں مغلاں دے بعد انگریزاں، انگریزاں دے بعد کالے انگریزاں ہن تینیں ہیں پالیسی اُتے عمل جاری رکھیا ہوئے۔ انویں تاں ملک اِچ جمہوریت دی گالھ تھیندی اے لیکن جیڑھے اسان اسمبلیاں وچ دید مریندے ہیں تاں اوہے طبقات موجود نظر آدن۔ جنہاں دی وجہ توں نہ تاں کوئی قانونی اصلاحات تھی سگدن تے نہ ملک ترقی کر سگدے۔ جزل ضیاء الحق دے دور اِچ ہک نویں صورت حال ہئی جو تاجر طبقہ سیاست اِچ آیا۔ آمر نے کنڈ تھپی تے ول اوروز بروز نکلڑا تھیندا گیا جینویں اسان کجھ صوفیاء دی مزاحمت دا ذکر کریندے ہیں تاں کجھ ایجھے کردار وی ہمیشہ موجود ہن۔ حالانکہ او مطلق

العنائی دادورہا۔ سب کچھ بادشاہ ہوندا ہا لیکن کچھ صوفیا انہاں دے خلاف وی بغاوت کر ڈیندے ہن۔ ایہا وجہ ہے جو او آج وی لوکاں دے دلاں وچ موجود ہن۔

”سرائیکی زبان اچ ترقی پسندی دے اوصاف کول دوام بٹکن اچ صوفی شعراء دا کردار بہوں اہم ریے۔ جنہاں آپنے ادوار اچ سلطانی جبر دے خلاف نہ چھڑا عوامی کھتار سس کول زبان ادا کیتی بلکہ حکمرانی دے ادارے نال جڑیے حاشیہ نشیناں دے انسان دشمن رویاں کول بھر پور طریقے نال بے نقاب کیتا۔ انہاں دے نزدیک سماج کہیں بند کمرے یا قریطینہ دے نی بلکہ روشنی تے تازہ ہوا دی ہموار فراہمی داناں ہا۔ ایہ بابا فرید گنج شکر ہون یا مادھو لعل حسین، بابا بلھے شاہ ہون، پچل سرمست یا خواجہ غلام فرید ساریاں کول جبر تے جمود دے خلاف مزاحمت تے اعلیٰ ترین انسانی اوصاف دی پاسداری سب توں معتبر موضوع اے۔“ (۳)

آپنی دھرتی ماء دے درد و چھوڑے دا حال آکھن، ڈکھاں دی روٹی تے سولاں دے سالن دے آزار سٹاون، چینا چھن دے ہنر کنوں آگا ہی ڈیوٹی ہووے یا ملاں، قاضی تے حاکم دی بٹی سماجیات کول اگھاڑ کرنا ہووے۔ سسی دی حرمت دی پاسداری مطلوب ہووے یا کچھ تے کیچیاں دا بیان، محرم راز دی گول ہووے یا ملک ملہیر اچ ٹوبھ کھٹاون دی ارداس، مساک ملیندی دا گزر گیا ڈینہہ سارا دی صورت انتظار دا کرب ہووے یا جمل، تھل، روہی دی نوید۔

مذہب یا معاشرت اچ توازن دی تجدید ہووے یا انگریز سرکار دے تھانے پٹن تے آپنی دھرتی آپ وساءون دا زندہ پیغام، ایہ سب کچھ کہیں خطے توں امپورٹ تھی کے نی آیا بلکہ ایہ شعور ساڈے شعراء دا ڈاٹا ہوا ہے۔ خواتین دے حقوق دے تحفظ واسطے ساڈی اسمبلی آجو کے عہد اچ قانون سازی کریندی اے تاں چارے پاسوں اختلافی صدایں بلند تھیندن۔ لیکن ایں خطے دے شعراء کرام خالصتاً انسانی قدراں دی پاسداری اچ سیکڑاں سال پہلے سسی کول شہید تے ہیر و دار تہ عطا کیتے تے آپنیاں دھریں داناں سسی رکھ تے اوکوں نرالی حرمت ڈتی اے۔ ایہ ایں خطے دی روایت رہی اے۔ ایہدا مطلب ہے جو برصغیر اچ ترقی پسند تحریک دے آون توں پہلے سرائیکی ادب اچ ترقی پسند سوچ موجود رہی۔

”جینویں سرانگی زبان دے خطیاں اِچ بنیادی حقوق کوں پامال کرن دا سلسلہ رکیا کائے
اُنویں شعر و ادب اِچ ترقی پسندانہ جذبات تے رجحانات کوں نہ تاں دبا یا وُج سِگے تے نہ مٹایا
وُج سِگے۔ ساڈے ادبی اثاثے اِچ سکندر کوں کڈا ہین وی سکندر اعظم نی آکھیا گیا بلکہ ہمیشہ
سکندر مقدونی آکھیا گئے۔“^(۳)

ترقی پسندی ہک سوچ داناں ہے جیڑھی فرسودہ نظام تے ظلم کوں زد کریندی تے نویں سوچ ڈیندی اے۔
کوئی وی معاشرہ ہووے اوندے اندر ایجھے عناصر موجود ہوندن جیڑھے اُوں عہد دے بد صورتی دے خلاف جہاد
کریندن تے ایہ شاعر تے ادیب ہوندن۔ سرانگی خطے کوں ایہ احساس حاصل رہ گئے۔

”سرانگی زبان دے تخلیق کار صدیاں دے سفر اِچ ترقی پسندی دے اوصاف بھلا نہیں سِگے
تے اُنھاں دی جدوجہد تیز توں تیز تر تھیندی گئی۔ خواجہ غلام فرید جنہاں آفاقی شاعر محض
آپنے ترقی پسندانہ افکار دے سبب ہوں زمانے دی اسٹیبلشمنٹ دا ملزم ہا۔ ۱۹۰۱ء اِچ اُنھاں
دے جھوک لڈاون دے بعد اُنھاں دی فکر کوں مٹاون دی سازش شروع تھی گئی۔“^(۵)

سرانگی ادب اِچ ترقی پسندی دے رجحانات کوئی نویں گالھ کائے۔ ایہ اوندا تسلسل ہے جیڑھی ایں خطے اِچ
موجود رہی اے۔ ایں خطے دی خاصیت ایہ ہے جو اِتھوں دے لوک کڈا ہین وی رُل و سِدے ہمسائے اُتے حملہ آوری
تھے تے نہ کڈا ہین حرص و ہوس دا شکار تھیندن۔ ایندے باوجود ایجھے طبقات ہمیشہ موجود رہ گن جیڑھے ترقی پسند
افکار دے دشمن ہن۔ اویقیناً جاگیر دار پیر تے وڈیرے ہن یا اُوں دور دی اسٹیبلشمنٹ۔ ایہ سارے رُل گالھ اگوں
تے ٹورن کون روک نہ سگئے۔ ایں دوران اُنھاں دانہ تاں کوئی مستند دیوان شائع تھیاتے نہ اُنھاں دی فکر اُتے نقد و نظر
دا کوئی مضمون یا تحقیق۔ خواجہ فرید دا پہلا مستند دیوان مولوی عزیز الرحمن ۱۹۳۴ء اِچ شائع کرایا۔ جیندے اِچ پہلی
واری خواجہ فرید دے کلام تے فکر دے حوالے نال علامہ طاہر طاہر دا لکھیا ہویا دیباچہ وی شامل کیتا گیا۔ ایہو حال خرم
بہاولپوری نال تھیا۔ خواجہ فرید دے ہم عصر ایہہ شاعر فارسی دا استاد ہوندے ہوئے قصیدہ گوئی چھوڑی تے سرانگی
اِچ عوامی رجحانات کوں ترقی پسندانہ اسلوب عطا کیتا۔ خرم بہاولپوری سرانگی دا او قادر الکلام ترقی پسند شاعر ہا جیہیں
بڈھپے دے باوجود ۱۹۵۶ء لاہور اِچ تھیون آلی ترقی پسند مصنفین دی کانفرنس دی نہ چھڑا صدارت کیتی، کلام سنایا
تے عمر دے چھیکڑی کجھ روز پولیس دی پریشانی دی ڈٹھی۔

”جبریلے تریجھی دنیا آپنی ثقافتی، سیاسی تے معاشی محرومیاں دے نتیجے اِج ملکی سطح اُتے افسر شاہی دے خلاف عدم اعتماد دا اظہار کر ڈتا۔ انھاں مراکز دیاں من بھاندیاں زباناں تے لکھاریاں دی جاء ماء بولیاں اِج لکھن دا چلن رائج تھیا۔ ایں نوں لہر اِج پرانے اساطیری ثقافتی حوالیاں کوں نوں معنی نال ورتیا گیا۔“^(۱)

قیام پاکستان دے بعد میڈیا دا آون، رسائل تے کتاباں دی اشاعت نال سرانجکی خطے اِج وی تبدیلی آئی۔ ۱۹۶۰ء دے ڈھا کے ملتان تے بہاولپور اِج سرانجکی اکیڈمی تے سرانجکی ادبی مجلس دا قیام عمل اِج آیا۔ ایندے بعد سرانجکی ادبی بورڈ اِج تیزی آئی۔ اُون زمانے ملتان اِچوں سرانجکی دا پرچہ ”اختر“ شائع تھیا۔ ایندے بعد مہینہ وار ”سراںجکی ادب“ شروع تھیا۔ وُل پورے خطے وچوں سرانجکی جرائد نکلن شروع تھی گئے۔ بھانویں جو اُبا قاعدہ نہ ہن لیکن انھاں ہک تحریک بنائی جبریلے آج کے دور اِج عروج تے چُج گئی اے۔ سرانجکی شاعری آپنا مزاج بالکل بدل گھدے۔ ہن گل پھل دی جاء ظلم تے نا انصافی دے خلاف کھل تے گالھ تھیندے اے۔ خطے دے حقوق تے ترقی کیتے مسلسل گالھ تھیندی اے، ایندی وجہ ایہ ہے جو قیام پاکستان دے بعد ہک تاں جمہوریت ملک اِج پیر نہ پھاسگی۔ ملک اِج گھٹ وگھٹ ۳۳ سال مارشل لاء رہ گئے۔ باقی ادوار اِج سیاست دانان دیاں لڑایاں ملک کوں آگوں تے نی ٹرن ڈتا۔ جبریلے وی حکمران کوں حکومت ملی اے بجائے ایندے جو اوسارے ملک اِج ترقیاتی کم کرویندے۔ انھاں آپنے آبائی علاقیاں کوں ترقی دے رستے اُتے ٹوریا۔ سرانجکی خطے مسلسل پسماندہ رہیا۔ جیندی وجہ توں شعر و ادب اِج تبدیلی آئی۔

”پاکستان دے قیام توں گھن تے ہن توئی جنہاں شاعران سرانجکی وچ سماجی نا انصافی، جبر دے اداریاں تے گھٹن دے ماحول دے خلاف مظلوماں ناتواناں تے کمزوراں دی حیاتی دے لینڈ سکیپ کوں زبان ڈتی ہے انھاں نوں انداز اِج تمثالاں وی بنان تے نوں نولکے اسلوب کوں پروان چڑھائے۔“^(۲)

سراںجکی اِج مدافعتی تے مزاحمتی شاعری دا مطالعہ کیتا ونجے تاں کئی طرحاں دے رجحانات تے رویے سامنے آندن جنہاں کوں کئی ذیلی سرخیاں اِج تقسیم کیتا ونج سگدے۔

- ۱۔ لسانیاتی پہلو جو سرانجکی ہک اِنج زبان ہے۔
- ۲۔ معاشی پہلو جو جنوبی پنجاب دے سارے وسائل اوندی تعمیر و ترقی اُتے خرچ کیتے و نجن۔

- ۳۔ دھندی سیٹھ تے چولستان دیاں زیناں مقامی لوکاں کوں ڈتیاں وئجن۔
- ۴۔ جنوبی پنجاب ارج آباد کاری دامسلہ
- ۵۔ بیورو کرہی دا استحصالی رویہ
- ۶۔ پاکستان دے وسیع تناظر ارج جبر و تشدد دے خلاف احتجاجی رویہ۔
- ۷۔ سرانگی صوبے دا قیام

ایندے علاوہ وی کئی تاریخی پہلو تھی سگدن۔ ایہ سبھو کجھ سرانگی شاعری ارج موجود اے۔ جیندے ارج ظالم طبقات دے خلاف قلم و قرطاس دے حوالے نال آواز چائی گئی اے۔

”پاکستان بنن دے بعد ملتان تے اوندے مضافاتی شہر پسماندگی دا شکار ہن۔ سرانگی خطے دے جاگیر دار، پنجاب دے بالادست طبقات دے آلہ کار بن تے آپنے سکے سوڑیاں کوں فائدہ ڈیندے ہن۔ عام آدمی کیتے انھاں کول سوائے حقارت دے کجھ وی نہ ہا۔ ایہ جاگیر دار خود لاہور تے کراچی بنگلے بناتے وئج بیٹھے۔ انھاں آپنے سرانگی علاقے دا تشخص اختیار کرن دی بجائے ترقی یافتہ بالا دست تے طاقتور پنجاب کوں آپنی سُنجان بنایا۔“^(۸)

تاریخی طور تے ملتان ہمیشہ ہک اُچ خطہ ریہے۔ ایندی قدامت وی منی منائی گالھ اے۔ ایہ خطہ شمال توں آون آلے حملہ آوراں دے رستے اُتے ہا جیندی وجہ توں اینکوں بار بار تباہی دا سامنا کرنا پیا۔ ۱۸۱۸ء ارج مہاراجہ رنجیت سنگھ دیاں فوجاں ملتان اُتے قابض تھیاں جڈاں جو ۱۸۴۹ء ارج انگریزاں شہر دا کنٹرول سنبھالیا۔

۱۷۲۷ء ارج سابقہ ریاست بہاولپور ملتان دے بیٹ اچوں جنم گھدا۔ عباسی حکمراناں دی دور اندیشی تے نتیجہ دیا دی موجودگی ریاست بہاولپور دی خوشحالی دا سبب بنی تے ایں طرحاں آپنی ریاست متحدہ ہندوستان ارج عروج پاتا۔ اسان آکھ سگدے ہن جو ایہ ریاست سرانگییاں دی ہک مکمل ریاست ہی۔ قیام پاکستان دے بعد سیاسی افراتفری ملک کوں تباہ و برباد کیتا۔ حکمران طبقات تے اسٹیبلشمنٹ پہلے پہلے بگا لیاں کنوں جان چھڑائی۔ بگا لیاں کنوں جان چھڑاون تے انھاں دی آبادی دا مقابلہ کرن کیتے ون یونٹ بنا گیا۔ ۱۹۷۱ء ارج جیڑھیلے بنگلہ دیش وجود ارج آ گیا تاں ون یونٹ ترٹا۔ ۱۹۷۳ء ارج بلوچستان نوں صوبہ بنیا جڈاں جو ریاست بہاولپور کوں پنجاب ارج ضم کر ڈتا گیا۔ ایتھوں دے لوکاں کیتے ایہ ہک وڈا المیہ ہا۔ ڈو جھا بنگلہ دیش دے قیام دے بعد پاکستان ارج وسدیاں قوماں آپنے سیاسی، معاشی لسانی تے ثقافتی بقا کیتے جدوجہد شروع کیتی۔ ایں سلسلے بہاولپور ارج بحالی صوبہ بہاولپور دی تاریخ آپنی ہک خاص

اہمیت رکھیندی اے۔ ۱۹۷۰ء دے الیکشن راج ہر پاسے سیں ذوالفقار علی بھٹو دی پیپلز پارٹی دا زور ہا لیکن سابقہ ریاست بہاولپور راج تحریک بحالی صوبہ بہاولپور کوں ووٹ ملے۔ لیکن بہاولپور صوبہ نہ بن سکیا۔ خطر بہاولپور دے لوکاں ہک زور دار تحریک چلائی جسینکوں ریاست جبر نال دبا ڈتا۔ قائدین بہاولپور کوں جیلاں نصیب تھیاں۔ سخت سزائیں ملیاں ول جینویں جیویں حالات تبدیل تھے انویں انویں قائدین بری تھیندے گئے تے ریاست پنجاب دے قبضے راج آگئی۔ ایہا اوگھڑی ہی جڈاں خطہ بہاولپور راجوں سرانگی شعرا کرام تے ادیبوں وقت ویلے دی نزاکت کوں سمجھدے ہوئے آپنی زبان تے ادب کوں ترقی پسند تحریک نال جوڑیا۔ اس توں پہلے خواجہ فرید سیں نواب آف بہاولپور کوں انگریزاں دے دور وچ ایہ پیغام ڈتا ہا جو آپنے ملک کوں آپ وساتوں پٹ انگریزی تھانے۔ ایہو پیغام خطہ بہاولپور دے شعراء ہر جا چٹایا۔ ایڈوں ملتان تے دیرہ غازی خان وی پسماںدہ رہ گئے۔ انھوں دے شاعر تے ادیب، سوجھوان زبان تے وسیب دی ہشیر تے ہک مٹھ تھی گئے تے سرانگی ادب جدید ترقی پسند تحریک نال جوڑ گیا۔

"بد قسمتی یا خوش قسمتی نال سرانگی کڈا ہیں وی عوام مخالف اشرفیہ یا غاصیاں دی درباری زبان نی رہی۔" رگ وید "دے زمانے توں وی پہلے سندھ وادی آپنے ساوے کوچ کھتیاں، صحت مند مال مویشی تے واہندے دریاواں دے سبب حملہ آوراں دادستر خوان رہی۔ حملہ آور شمال داہو وے یا جنوب دا، مغرب داہو وے یا مشرق دا۔ آریاواں توں رنجیت سنگھ تیں سرانگی بولن تے فخر کرن آ لے حکمراناں کوں اتنا وی موقعہ نی ملیا جتنا ساڈے ملک راج جمہوریت کوں ملدے۔" (۹)

۲۔۱۔ جدید سرانگی راج ترقی پسند تحریک دے موضوعات تے ترقی پسند تحریک:

ہمعصر سرانگی شاعری راج اٹھ ڈاہ نمائندہ شعراء دے مجموعیاں دے دیا چے، تعارف پڑھ گھنوتاں اس شاعری دے تخلیق کاراں دے رجحانات تے انھاں دی شاعری دے محرکات تیں رسائی راج آسانی تھی سگدی اے۔ تقریباً گزریل ۲۵ سالوں دے دوران جیڑھے شعری مجموعے شائع تھین انھاں وچوں حسن رضا گردیزی دے مجموعے "دھابے دھوڑے" ۱۹۷۹ء کوں اولیت حاصل ہے۔ جیندے تعارف راج ڈاکٹر سی شیکل لکھیا ہا جو سرانگی شاعر راج انھاں دی زبان دی کمتر حیثیت دا احساس انھاں کوں آگوں تے ودھن دارستہ ڈکھائے۔ ممتاز حیدر ڈاہر دے مجموعے "کشکول وچ سمندر" (۱۹۸۱ء) دے فلیپ اُتے ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر لکھیے جو ممتاز دیاں نظماں وسیب نال ہک خاصی کٹ منٹ دا اظہار کریندن۔ عاشق بزدار دا شعری مجموعہ "قیدی تخت لہور

دے" (۱۹۸۶ء) ایچ شائع تھیا۔ جیندے تعارف ایچ محمد اسلم رسولپوری لکھیا جو آج ساڈی زبان کوں پنجابی تے ساڈی قومی تاریخ کوں پنجاب دی تاریخ آکھیا ویندا پئے۔ ۱۹۸۷ء ایچ عزیز شاہد دا مجموعہ "من دریاتے" شائع تھیا۔ جیندے تعارف ایچ نذیر لغاری لکھیا کہ سرانگی و سبب دی ادبی تحریک توں گھن تے سیاسی تحریک تیں عزیز شاہد پورے سماجی شعور نال ہر قدم اُتے موجود ہے۔ اشوالال دا پہلا شعری مجموعہ "چھیڑو ہتھ نہ مُرلی" ۱۹۸۹ء ایچ شائع تھیا۔ جیندے دیاچے ایچ شاعری لکھیا جو او شاعری دے مکمل شعور ہون دی ذمے واری قبول کریندے۔ تاکہ او سبھی شکست و ریخت دے جدلیاتی عمل ایچ آپنی مٹی نال دوبارہ جڑے تے ایس عمل کوں اُنھاں سیاسی قرار ڈتا۔ ۱۹۹۰ء ایچ نصر اللہ خان ناصر دا مجموعہ "اجرک" شائع تھیا۔ جیندے تعارف صدیق طاہر لکھیا۔ اُنھاں آکھیا جو ون یونٹ دے سیاسی تجربے ایچ اتحاد دے نال تے جیڑھا استحصال تھیا او ندے نال نصر اللہ خان ناصر دا علاقہ وی بری طرح متاثر تھیا۔ اُنھاں اگوں وچ تے لکھیے جو ساڈی شاعری کوں جدیدیت دی سُنجان اوں ویلے تھی جیڑھیلے اسماں سیاسی شعور دے حوالے نال زندگی دے رنگاں کوں سمجھن دی کوشش کیتی۔ ۱۹۹۲ء ایچ جہانگیر مخلص دا شعری مجموعہ "پرہ باکھ" شائع تھیا۔ ۲۰۰۶ء ایچ زکریا یونیورسٹی ملتان ارشاد تونسوی دا مجموعہ "ندی ناں سنجوک" شائع تھیا۔ ایندے ابتدائے وچ ڈاکٹر انوار احمد لکھیے جو خطے دے لوک آہستہ آہستہ جاگدے آندن لیکن حالی وی بہوں سارے سوال سامنے ہن۔ ایس خطے دی پسماندگی دا ذمے وار کوئی غیر ہے یا آپنے سردار، وڈیرے، تمندارتے تاجر؟

ون یونٹ دے سیاسی تجربے دے مضمرات دے طور تے ریاست بہاولپور دا پنجاب ایچ جبری نظام تے سرانگی و سبب ایچ آبادکاری، سرانگی زبان، ثقافت، تاریخ تے علاقے اُتے بیرونی جبر تے جارحیت دے نتیجے ایچ ایندے سٹن دا خطرہ سیاسی، معاشی تے سماجی نا برابرہی تے محرومی دا احساس۔ ایس سبھو کجھ دا ذمے دار لاہور دے بالادست طبقے تے مقامی جاگیردار، سردار یا وڈیرے کوں آکھن دے نال نال شاعری دی سماجی تے سیاسی ذمے واری دا تصور وغیرہ اُبھے رجحانات ہن جیڑھے جدید سرانگی شعری ایچ سامنے آئین۔

سرانگی شعر اکرام اینکوں پروپیگنڈا ادب من توں بچاون بارے وی محتاط ہن۔ اُنھاں مجموعیاں دی شاعری تے اُنھاں دے دیاچے ایندے اظہار وی کریندن مثلاً نصر اللہ خان ناصر سرانگی و سبب دے اُجڑن تے لکھے جو میڈا کل سرمایہ صرف ایہو کجھ کاسی، میڈے و سبب دی خوبصورتی باغاں ایچ پینگھاں پیندے بال بچتاں اُتے وصال دے گاؤں گاندے ملاح چندرو کی رات ایچ قصہ سناون آلا قصولی، نٹ، بانسری و جاوون آ لے مہینوال، اُنھاں دے وگ چریندے جتوال، کھیر ڈوبندیاں، لسی وڑھیندیاں تے پیلھوں چنڈیاں نازک نازو جٹیاں۔ اوچ شریف دی

پندھرویں دامیلہ، چنن پیر، سخی سرور دے میلے اُتے ویندے جھومری سرمست نینگراں دے قافلے۔ اُمب پنڈتے بیٹ دیاں سوغافتاں وٹھیندے سجن ایہ سبھو کجھ میڈی دھرتی دا بھاگ سہاگ تے میڈی شاعری دا موضوع ہے۔ میلوں پک ہے جو تساں جتنی گہرائی نال میڈیاں ایہ نظماں پڑھسو اوہو جتنی میڈا سرائیکی وسیب تے میڈے اندر دے ڈکھ تہاڈے سامنے آسن۔

اشوال "چھیڑ و جھ نہ مری" ۱۹۸۹ء دے دیباچے اچ شاعری تے سیاست دی زلت کوں تسلیم کیتے۔ لیکن ول اگوں ایہ وی لکھدے جو ایں توں مراد ایہ کائنی جو شاعری کوں ڈنڈا کا سونا بناتے انقلاب آندا ونجے۔ بے لوکاں کوں کاوڑ ڈیون داناں صرف شاعری ہوندا تاں ول شاعری دی لوڑ نہ ہئی ایہ کم تاں کہیں کوں مندے کڈھ تے وی تھی سگدے۔

کے دور دے سرائیکی شاعراں دے ایہ بیانات ایہ گالھ واضح کریندن جو سرائیکی شاعری کوں پروپیگنڈے توں بچاون بارے وی اُنھاں دا شعور اُنھاں دے نال ہے۔ سیاسی تے معاشی محرمیاں ول آپنی زبان تے ثقافت دے مٹ و نجن دے خطرے اُنھاں کوں آپنی گول دارستہ ڈکھائے۔ ایہ گول آپنے لوک ورثے، قصیاں، گیتاں تے آپنے کلاسیکی شعری ورثے نال رجوع کرن دی صورت اختیار کر گئی ول شاہ حسین، بلھے شاہ، سچل تے خواجہ فرید کوں نویں سروں دریافت کیتا گیا۔

ایہ وی سچ ہے جو کجھ شعراء سرائیکی زبان ثقافت تے سیاست دے موضوع بارے وی لکھے لیکن کجھ شعراء دا ایہ مواد اتنا واضح تھی کے سامنے آئے جو ایہ پروپیگنڈا دے نزدیک تھی گئے۔ عاشق بزدار دیاں اکثر نظماں طاقتور اسلوب تے منفرد شعری لغت نال معمور ہن لیکن او کتاب داناں "قیدی تخت لہور دے" رکھ تے شاعری دے سنہپ کوں بھاہ اُتے رکھ ڈتے۔

ڈیکھن آلی گالھ ایہ ہے جو سرائیکی شاعری دے عموماً موضوعات کیارہ گن جینویں جینویں خطے اچ سماجی، سیاسی تے معاشی تبدیلیاں آسن۔ شاعری دی آپنارنگ روپ وٹائے۔

"سرائیکی شاعری دی ہک علیحدہ صنف" قومی شاعری "دے نال ڈاڈھی مشہور تھی اے۔ ایہ شاعری مشاعریاں، مجلساں تے ثقافتی میلیاں اچ فکر و فرمائش دی داد حاصل کریندی اے۔ سمجھی شاعری اچ قومی ترانے، مقامی جاگیرداراں، سرداراں، نواباں دے خلاف نظماں دے علاوہ روہی، سٹیج، سندھ، دریاواں دی بربادی اُتے لکھیاں نظماں شامل

ہن۔ سفیر لٹاری مرحوم دا "ترانہ" تے "روہی" رجز وانگولوں پڑھدے تے بے پناہ داد گھنڈے۔ شاکر شجاع آبادی، شفقت بزار تے حسین گوہر کول وی اچھیاں نظماں ملدن، قومی شاعری دے میدان اچ بہوں سارے شعراء موجود ہن جنہاں دی شاعری دے اثرات سیاسی، سماجی تے ثقافتی حوالیاں نال بہوں اہم ہن۔^(۱۰)

چکھوں تھی، بحث اچ ایہ گالھ سامنے آئی ہے جو گزریل ۲۵ سال اچ سرائیکی ادب اپنارنگ روپ وٹاے۔ بے سرائیکی شاعری دے ارتقاء اُتے غور کروں تاں سدھ پوندی اے جو وقت ویلے نال شاعری وی اپنارنگ روپ وٹیندی ہی اے۔ کڈاہیں مذہبی اثرات ایندے اُتے غالب رہ گن تے کڈاہیں سماجی تے معاشی اثرات غالب رہن شروع شروع اچ شعراء کرام سماجی تے معاشی موضوعات اُتے شاعری کیتی اے۔ معاشرے اچ برائیاں انھال دی نشان دہی نال نال معاشی صورتحال ڈکھ، غمیاں وی ہک نشابر حوالہ رہ گن۔ سرائیکی خطہ زرعی خطہ ہون دے باوجود مسائل دا شکار رہیے۔ قیام پاکستان دے بعد وی صورتحال اینکوں مزید گھمبیر کیتے۔ پہلی گالھ تاں ایہ جو ملک اچ مسلسل ۳۳ سال مارشل لاء رہیے۔ مارشل لاء برائیاں دی جڑھ سمجھیا ویندے۔ بے کوئی جمہوری دور آیاوی ہے تاں او ہمیشہ کنٹرول اچ رہ گئے۔ ڈوجھائیں خطے دی آبادی بہوں تیزی نال ودھی اے۔ متحدہ پاکستان دے زمانے مشرقی پاکستان دی آبادی چار کروڑ جڈاں جو مغربی پاکستان دی آبادی ساڈھے ترائے کروڑ رہی۔ نهن صورتحال ایہ ہے جو بچدے پاکستان دی آبادی ۲۲ کروڑ توں ودھ گئی اے۔ ڈوجھا ۱۹۸۵ء اچ سیاست اچ کاروباری طبقے دے آون نال سیاست پیسے دی کھید بن گئی اے۔ ول جینکوں وی حکومت کرن دا موقع ملیے اوند افسوس اتلا پنجاب رہ گئے۔ جڈاں جو سرائیکی خطہ پسماندگی دا شکار ہے لہور، گوجرانوالہ تے سیالکوٹ دے بندے دی فی کس آمدنی ڈیرہ غازی خان، راجن پور دے مقابلے بہوں زیادہ ہے۔ انھال وجوہات دی وجہ توں سرائیکی شاعری اچ "وین" دا عنصر زیادہ آئے۔ پہلے تاں کافی برائیاں تے جاگیرداراں دے ڈڈھپ بارے گالھ تھیندی ہی لیکن ون یونٹ دے ترن دے بعد انھال موضوعات دے نال نال "تخت لہور" ظلم دے استعارے دے طور تے سامنے آئے۔ ڈوجھی گالھ ایہ ہے جو ابتدائی ادوار وچ شعراء کرام زیادہ پڑھئے ہوئے نہ ہن۔ ۱۹۷۰ء دے بعد خصوصاً ۱۹۷۵ء اچ ملتان تے بہاولپور وچ بھٹو صاحب یونیورسٹیاں بنائیاں تاں خطے اچ تعلیمی شعور ودھیا۔ سوچ تے فکر اچ تبدیلی آئی۔ چکھوں اسان جیرڑھیاں کتاباں دا ذکر کیتے او جدید شاعری داسگ میل ہن۔ انھال دے بعد آون آلی شاعری "اشاکی" ترقی پسندی تے آگون تے ودھن دا درس ڈیندی ہے۔

تخلیقی ادب سب چیزیں توں زیادہ حساس ہوندے۔ ہیں کیتے پاکستان دے ڈوجھے علاقیاں وانگوں سرانیکے علاقے دادانشور تے شاعر وقت ویلے نال آپنے تجربات احساسات کوں اگوں تے ٹر بندارہ گئے۔ سرانیکے ادب دے پچھلے ادوار ایں ساکوں تحفظ 'دین' معروف تے طریقت دی چھاں نظر آندی اے۔ اے جو کا دور عوامی بیداری، چنگے مستقبل دی آس، امن، انصاف، صداقت تے آزادی دے امکانات نال آباد ڈسدے۔ ایں دور وچ حسن و عشق دیاں طویل داستاناں دا باب ختم تھی گئے۔

پاکستانی دور دی شاعری زبان و بیان دی سطح اُتے وی کئی تبدیلیاں اختیار کیتیں۔ پچھلے ادوار ایں زبان و بیان اُتے فارسی تے عربی زبان دے گھاٹے اثرات ہن۔ ہُن مغربی ادب دے اثرات صاف نشا برہن۔ پڑھے لکھے شاعر ایں مغربی ادب دے علاوہ بے غیر ملکی ادب دے مطالعے دے بعد سرانیکے زبان دے شعری ادب کوں نویں تجربیاں داسونہاں کیتے۔ نویاں صنفاں رائج تھئیں۔ ایتھوں تینیں جو غزل، آزاد نظم دے علاوہ نثری نظم نے جاپانی ہائیکو وی سرانیکے شاعری ایں آئی اے۔ جدید نظم کوں کافی اگوں تے ودھائے۔ سرانیکے غزل دا معیار کافی اچا تھئے۔ جدید علامتاں، نویں استعارے تے دیسی حوالے شاعری دا حسن بنن۔ ہُن شعری ادب صرف تفریح دا ذریعہ نی رہیا بلکہ فن تے فکر دے نویں معیار قائم تھئیں۔

"سرانیکے شاعری دے ایں دور کوں اشاعتی سہولتاں، ذرائع ابلاغ تے مشاعرے دی روایت کافی تقویت ڈتی اے۔ انھاں عوامل تخلیقی عمل کوں تیز کیتے تے ایندے فنی معیار ایں وی اضافہ تھئے۔ سرانیکے علاقے ایں ویلے ترائے ریڈیو اسٹیشن سرانیکے نشریات کریندن۔ جتھوں لگاتار ادبی پروگرام نشر تھیندے راہندن۔ ریڈیائی ضرورت دے تحت غنائے، گیت تے منظوم ڈرامے تخلیق تھیندے راہندن۔ جدید سرانیکے دور حالی جاری ہے جیہاں ارتقائی منزلاں طے کریندا پئے۔"^(۱۱)

کہیں وی تحریک کوں سمجھن کیتے تحریک دی ساخت، خدوخال تے طریق و عمل اُتے غور کرن دی لوڑ ہوندی اے۔ ایندے کیتے جمود، سکون، حرکت تے مسلسل حرکت تبدیلی، تغیر تے تحریک دے باہمی تعلق کوں سمجھن ضروری ہے۔

ادب اولطف فن ہے جیندے ذریعے ادیب آپنے جذبات تے افکار کوں آپنے خاص نفسیاتی تے شخصی خصوصیات دے مطابق نہ چھڑا ظاہر کریندے بلکہ آپنے الفاظ نال زندگی دے داخلی تے خارجی حقائق دی روشنی ایں

انہاں دی ترجمانی تے تنقید وی کریندے۔ او اپنے تخیل دے ذریعے اظہار تے بیان دے اچھے طریقے بیان کریندے جیندے نال سُنن تے پڑھن آ لے متاثر تھیندن۔

ادب ہمیشہ فکر کنوں طاقت گھنڈے جیڑھے ادب اچ فکر گھٹ تے شخصیت زیادہ ہووے او ادب ڈھیر دیر زندہ نہ راہی۔ ادب موضوع تے اسلوب دا بانہاں ہوندے تے کہیں خاص دور تے ثقافت اچ و حد دے پھل دے۔ جے موضوع وقت دی آواز نال ہم آہنگ ہووے تاں تکرر، جڈاں جو اسلوب مصنف دی ذات، مطالعہ تے تحصیل داعکاس ہوندے۔ اسلوب توں مراد کہیں ادیب یا شاعر دا گلہ کرن دا او طریقہ ہوندے جیڑھا جو ایں خاص صنف دی ادبی روایت اچ لکھاری وی آپی انفرادیت نال وجود اچ آندے۔

انویں صدی اضطراب، افراتفری تے تجسس دی صدی ہئی۔ ایندے اچ انسان بے یقینی تے پریشانی دی کیفیت اچ مبتلا نظر آندے۔ ادب اچ وی ایہا حالت ہوندی اے۔ ایہ کڈاہیں علامت دا آسرا گھنڈے تے کہیں ویلے رومانیت نال اصناف ادب دی نوک پلک درست کریندے۔ ایں بے چینی دی حالت اچ عام انسان بشمول ادیب، شاعر و دانشور جیڑھیلے خود اپنے پاس ڈھدھے تاں مطلب تھیا او حقیقت آ لے پاسے آئے۔ ول اوں رومانیت دے شوخ رنگاں کوں قدرتی رنگاں اچ ڈھالیا۔ علامت کوں لفظ ڈتے۔ ہیولے کوں جسامت لکھیا تاں حقیقت ابھرتے سامنے آئی۔ ہک حقیقی نفسیاتی اثر جیڑھیلے کاغذ تے قلم دے ذریعے نشا بر تھیون شروع تھیا تاں اینکوں حقیقت نگاری آکھیا گیا۔ سرائیکی شاعری اچ ایندیاں کئی مثالوں موجود ہن۔

اساں جیڑھیلے جدید سرائیکی اچ ترقی پسند تحریک دے موضوعات ڈیدھے ہیں تاں سدھ پوندی اے۔ جو ادب ہر دور تے تقاضے پورے کریندا آئے تے وقت دے نال ڈھلدارہ گئے۔ جینویں جو ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر سرائیکی شاعری دے چار ادوار بنائے تاں اتھوں پتہ لگدے جو ہوں دور دے سیاسی حالات، تہذیبی وراثت، مذہبی حالات صاف نظر آندے۔ ایویں ڈوجھے دور کوں انہاں صوفیانہ دور داناں ڈتے۔ ہوں دور دے سیاسی، سماجی حالات تے ول شعر ادا تصوف آ لے پاسے آون نشا بر تھیندے جیڑھیلے انگریزاں دا دور ہا۔ ہوں زمانے خواجہ غلام فرید سیں موجود ہن۔ انہاں تے انہاں دے ہم عصر شعراء کرام جیڑھے سرائیکی شاعری کیتی او سرائیکی شاعری دا اثاں ہے۔ سرائیکی شاعری دا اصلی دور ہے۔ چوتھا دور تے اوہے قیام پاکستان دا دور۔ اتھاں آتے سرائیکی شاعری اچ ترقی پسندانہ رجحانات کھل کے سامنے آئے۔ سیاسی وجوہات دی وجہ توں پیدا تھیون آلی افراتفری تے خطے دیاں محرومیاں، قومی سنجان کوں بھر پور طریقے نال نشا بر کیتا گئے۔

"خواجہ فرید سرائیکی زبان دا سمجھنا شاعر ہے جنہاں دا کلام سندھ وادی دی پوری تہذیب دی ڈس ڈیندے۔ وسیب دا حیاتیاتی تے نباتاتی لینڈ سکیپ سارے رنگاں نال انہاں دی شاعری اچ موجود ہے۔ صدیاں اچ تھیون آلی حملہ آوری، زمین زاد اُتے تھیون آلا ظلم، ہر دور اچ تھیون آلی بربریت اُتے اسی اچ ڈھل تے قابل برداشت گزار تے مٹھی مونجھ بن گئی اے۔ پس ساکوں مزاحمت کیتے بطور مرشد آپنے مرید نواب آف بہاولپور، صادق محمد خان رابع کول ہدایت کیتی۔ آپنی نگری آپ و سائون، پٹ انگریزی تھانے" (۱۲)

سرائیکی شاعری دی تاریخ صدیاں اُتے محیط ہے۔ حافظے دی بارگاہ اچ صدیاں قطار بدھی کھڑن۔ سرائیکی زبان دا معجزہ ہے۔ زندگی مونجھ، محبت، موسیقی تے شاعری دے حصار اچ ہے۔ دل دے کوہ قاف اُتے شاعری تاریخ تے جغرافیے دی ست رنگی بینکھ ہے۔

سرائیکی زبان دی پوسٹ ماڈرن شاعری عالمی ادب دی وڈی شاعری نال ہم آہنگ ہے۔ عالمی مزاحمتی تحریک تے ساڈا قومی بیانیہ انسان دی باطنی مونجھ نال مل تے اس طرحاں بیان تھیندن کہ مقامیت دارنگ ساڈے بیانیے دا غالب رنگ بن ویندے۔ پوسٹ ماڈرن ازم، روشن خیالی تے عقلی تحریک توں تشکیل شدہ دنیا دی نویں تفہیم تے تشکیل اُتے دور ڈیندے۔ پوسٹ ماڈرن ازم، ماڈرن ازم دے اختتام دا اعلان کائنی بلکہ ایہ جدیدیت دے بغیر کوئی وجود نی رکھیندا۔

سرائیکی وسیب اچ جتھاں پانی، ماکھی و انگوں ہا اُتھوں داسر سوتی تے ستج، راوی تے بیاس سکھ گن۔ ستج دی پوری تہذیب مردی پئی اے۔ زیر زمین پانی اچ سکھیا دے سندھ جیہا شیر دریا آلودگی توں مردا پئے۔ سندھی ڈولفن مکن آلی اے۔ سرائیکی دی جدید شاعری اچ ماحولیات ہک وڈا موضوع بن تے سامنے آئے۔ اس توں پہلے پیراں دے فکر دے خلاف گالھ تھیندی ہئی۔ تاں آج کی شاعری اچ دریا، دریائی مخلوق، درخت تے جانور، پرندے بچاؤن دی گالھ تھیندی اے۔ اسلم جاوید دے ایہ شعر ڈیکھو:

چھی مردی، بلہن مردی، ہے مرغاب

ارمانی

جنہاں نہ سنگری سنگری لگے گارا گدلا پانی

ستج ہن کر لسی کیوں کونجاں دی مہمانی

"ایکوں شاعری دا ترجمہ ماحول دوست شاعری تھی سگدے۔ ایہ شاعری دی او قسم ہے جیندے ایچ فطرت، کلچر، زبان تے ادراک دے رستیاں کول جوڑتے نظم کیتا ویندے۔ ست ارب انسان، صنعتی ترقی تے ودھدی ہوئی آبادی کرہ ارض کول ماحولیاتی آفتاں دا گھر بنا ڈتے۔ ارباں لوکاں کول پیون داصاف پائی نی ملدا۔ زبانان، حاشیائی لوک درخت تے جانور تیزی نال مٹدے پن۔ دنیا ایچ ماحولیات تے زبانان دی بقا کیتے سب توں زیادہ مزاحمت شاعران کیتی اے۔" (۱۳)

سرائیکی شاعری ایچ چرند پرند، لئی لائے، ٹیلے بٹے، پیلھوں تے پیلھوں پچھن آلیاں نازک نازو جٹیاں تے خواجہ فرید دی شاعری بولیندی اے۔ بلکہ روہی دا پورا لینڈ سکپ تصویر وانگوں آکھیں دے اگوں آویندے۔ ہن حال ایہ ہے جو فرید سیں دی روہی پائی دے ہک ہک تریڑے کیتے سکدی اے۔ روہی دے دریا خشک تھئے تاں روہی دا شاعر جہانگیر مخلص بولیا:

میڈا سوہنا تلج سیں

توں نی وکیا!

تیڑے نال تاں صدیاں دی تہذیب وکائی

تیڑے بٹے بیٹ تے بیٹے

تیڑے جھوڑ کائے

میڈی سیڑھ تے سہا گھندے ہن

تیڑے کھل مور مہانے

برصغیر دی شاعری ایچ ترقی پسندی، پوسٹ ماڈرن ازم تے پوسٹ کولونیل رجحانات نال نال ٹردے رہن۔ پوسٹ ماڈرن ازم تے پوسٹ کولونیل ازم ہکی طرحاں دے موضوعات تے رجحانات نال جڑیاں تھریکاں ہن تے ڈونہیں سماج ایچ طاقت تے طاقت دی جدلیات تے رشتیاں بارے بحث کریندن۔ انھاں ڈوہیں تحریکاں داوڈا فرق ایہ ڈسایا ویندے جو پوسٹ ماڈرن فکر عمومی اختیار، ریاستی طاقت تے اتھاری بارے بحث کریندی اے۔

سرائیکی شاعری اچ مرد شعراء دے نال نال خواتین شعراء وی صنفی آزادی کیتے آواز چاتی اے تے سماج دی رجعتی تے جاگیر دارانہ ساخت دے خلاف مزاحمت کیتی اے۔ سحر سیال، صابرہ شاہین تے رضوانہ تبسم دی شاعری سرائیکی شاعری دی نویں ترقی پسند تریمتائیت تے پوسٹ ماڈرن روایت نال جڑیا بیانیہ ہے۔

سرائیکی وسیب صدیاں کنوں جاگیر دارانہ اخلاقیات اچ جکڑیا ہو یا ہے۔ ہک زمانے کنوں جاگیر دار غیر ملکی حکمراناں تے بادشاہاں دی غلامی کرن تے عوام کوں پسماندہ رکھن دی جدلیات دے غلام ہن۔ آج وی او ایہو کجھ کریندن۔ ساڈے پاسے آزادی دے بعد وی لوک غلام ہن۔ خاندانی عزت و وقارتے کوڑی آنا کیتے بادشاہ دی دلالی کریندن۔ تعلیم دے او دشمن ہن۔ کوڑی مذہب تے ڈکھاوا وی جاگیر داراں دی فطرت ثانیہ ہے۔ عورتاں کوں او غلام تے باندی سمجھدن۔ کاروکاری جیہاں عورت دشمن رویہ ہن وی عام ہے۔

جاگیر دار تے ملاں تعلیم کوں عقیدے نال بدھ ڈتے۔ حالانکہ عقیدہ اطاعت تے عالم بغاوت دا تعارف کریندے۔ انصاف دا تصور جاگیر دارانہ سماج اچ پولیس تے پٹواری جنیں جاگیر داری آلات توں گزر کے عدالت دے کٹھرے اچ مرویندے۔

سرائیکی شاعری اچ پوسٹ ماڈرن تے پوسٹ کولونیل رجحانات دے تال میل نال جیردھی نویں ثقافت تشکیل پیندی پئی ہے او مخلوط توں زیادہ انتخابی ہے۔ ترقی پسندانہ ہے۔ ساڈی مزاحمت مونجھ تے محبت دے آب زمزم نال غسل کر کے تشدد گریز ہے۔ اسان آپنی شاعری نال حملہ آور کوں شکست ڈیندے ہیں، ابن عربی توں فرید تین تے فرید توں رفعت، اشوالال، تے عاشق بزدار تین ساڈی شاعری محبت دی وحدت اچ گندھی ہوئی اے۔ سرائیکی شاعری دے غالب رجحانات انسانی ڈکھاں دی گول تے اوند ا علاج کریندن۔ ایہ شاعری مقامیت دا اثبات کریندی اے تے مل مقامی تے عالمی مزاحمتی تحریکاں نال مماثلت ساڈی طاقت بندی اے۔ سرائیکی شاعراں دے مطالعے تے کلام اُتے نظر مارو تاں درج گالھیں نترتے سامنے آندن۔

- ۱۔ سرائیکی شاعری اچ مونجھ تے اداسی ہے جیردھی خوشی تے وصل دی خواہش کنوں جنم گھندی اے۔
- ۲۔ آریاواں دے آون کنوں ہن توئی زمین زاد دی تنہائی صدیاں اُتے محیط ہے۔ پہلے غیر ملکی دی آمد تے ساڈی مزاحمت دی ابتدا تھی۔ مزاحمت دیاں شکلاں بدلیاں رہیاں تے حملہ آور وی، رنگ روپ تے بہر روپ بدل تے آندے رہیے۔ کجھ حملہ آور سکندر وانگوں تیر کھاتے واپس گئے تے کجھ ساڈے وسیب

- دی محبت پاروں مسلمان تھی کے اٹھائیں نیک پے۔ اسان نویں تے پرانے زمین زاد ارج کوئی فرق نی کریندے۔
- ۳۔ صدیاں دی چڑھ ماری ارج اسان آپنی زبان بچائی اے۔ برا عظم امریکہ ارج لسانی قتل عام نال مقامی زبانوں ختم تھی گن۔ جڈاں جو اسان لسانی سامراجیت کول شکست ڈتی اے۔
- ۴۔ ماضی دی نویں تفہیم نال اسان آپنا ماضی بد لیندے پے ہیں تے ساڈا قابل استعمال ماضی محبت، عورتاں دی عزت تے ساڈی شاعری اے۔
- ۵۔ جدیدیت، روشن خیالی، پوسٹ ماڈرن تے پوسٹ کولونیئل فکرتے مقامیت ارج تضاد ہے۔ ساڈی شاعرانہ منطق دی کسوٹی وجدان تے جذبات دے نال عقلی تے روشن خیالی بیانیے کول روشن تر کرنی اے۔ اسان علم، کائنات دے گھبے راز سلجھاؤن دی کوشش کریندے ہن۔
- ۶۔ سرانگیکی زبان دی اکیو شاعری دنیاوی بہترین شاعری اے۔ ایہ ماحولیاتی مسائل روح عصر دی روشنی ارج کالھ کریندی اے۔
- ۷۔ سرانگیکی شاعری ارج تحریک نسواں کول زبان ڈتی گئی اے۔ مرداں دے نال نال خواتین شعراء اندھارے دے خلاف لڑیاں پن۔
- ۸۔ جاگیر دارانہ سماج دی اخلاقیات تے جاگیر دار دی سیاسی نا اہل کول تنقید دا نشانہ بنایا گئے۔ ساڈی انقلابی شاعری ارج مزاحمت توں زیادہ بغاوت دارنگ موجود ہے۔
- شاعری جمہود دے خلاف تحریک تے کہیں نہ کہیں سطح اُتے احتجاج ہوندی اے۔ شاعری جبر تے نا انصافی دے خلاف مزاحمت ہوندی اے۔ اسلام سارے انساناں کول برابری دا حق ڈتے تے ساڈی شاعری برابری دا حق منگدی اے۔
- سرانگیکی شاعری دے غالب رجحانات ارج اکیو شاعری یا ماحولیاتی شاعری ماضی دی نویں تفہیم نال نصابی ماضی توں انکار، جاگیر داری سماج توں پوسٹ ماڈرن سماج آلے پاسے آؤن۔ ایہ شاعرانہ مزاحمت دے رستے خوشی تے خوشحالی دی ابھردی ہوئی جدلیات دا اثبات ہے۔
- "سرانگیکی شاعری دے غالب رجحانات ارج عالمی تے مقامی سیاسی حقائق دے شامل تھیون نال ساڈی شاعری مونجھ توں مزاحمت دے سفر ارج آپنے شعری حسن اُتے سمجھوتہ کر بیٹھی

اے۔ وڈی شاعری ایچ لفظ و معنی، خیال و فکر، اسلوب و آہنگ دے علاوہ ہک و صف بیادوی ہوندے جیڑھا لفظاں دی پکڑ ایچ نی آندا تے شعر و نظم دے قالب اندر عنصر و انگوں رواں راہندے۔^(۱۴)

ادب تے معاشرے دے اتق اُتے جیڑھے موضوعات تے مباحث دا تذکرہ پورے زور تے شور نال چلدا پئے اوندی رنگارنگی سرانیکی شاعری ایچ ڈاڈھے سوہنے طریقے نال بیان تھئی اے۔ تہذیبی تے مذہبی دنیا ایچ عورت دی حیثیت تے کردار کون تنازع تے پیچیدہ کر کے پیش کیتا گئے لیکن سرانیکی شاعری دنیا ایچ احترام تے محبت نال عورت "بیر" تے سسی وین تے وفادی نشانی بنی اے۔

ایکوں شاعری تے ماحولیاتی ادب جتھاں آفاقی سطح اُتے کرہ ارض کون درپیش حضرات کون موضوع بنیدی اے اُتھائیں سرانیکی شاعری ایچ او ستلج تے روہی دانوہ بندی اے۔ وسیب دے چرند پرند تے درخت اُچی تے سریلی آواز ایچ بولیندے نظر آندے۔

اساں جیڑھیلے سرانیکی شاعری ایچ موضوعات دی گالھ کریندے ہیں تاں ہر قسم دا موضوع سامنے آندے۔ دھرتی، دھرتی دے لوک، اتھاں دا اٹھن بہن، تہذیبی تے ثقافتی سرگرمیاں ماحولیات، عورتاں بارے روئیہ، پیراں تے جاگیر داراں دے خلاف مزاحمت، زور آور طبقات دے خلاف مزاحمت سرانیکی شاعری دے اتم درشن ہن۔ موجودہ صورتحال ایہ ہے جو مسلسل ظلم و جبر دی وجہ توں شاعری ایچ مزاحمتی رنگ غالب آئے۔ اوندی وجہ نخطے دیاں محرومیاں ہن۔ بے روزگاری، تعلیمی اداریاں دی تھوڑ ملکی اداریاں ایچ حصہ نہ ہون، روزگار اُتے باہر دے لوکاں دا قابض ہون۔ ایہ او جوہات ہن جنہاں دی وجہ توں شاعری دے موضوعات ایچ اضافہ تھئے، نتاں سرانیکی شاعری دا مزاج ایویں اصلوں نہ ہا۔

"خواجہ فرید سرانیکی زبان دا سمجھا شاعر ہے جنہاں دے کلام ایچ سندھ وادی دی پوری تہذیب بولیندی اے۔ وسیب داحیاتی تے نباتاتی لینڈ سکیپ سارے رنگاں نال اتھاں دی شاعری ایچ موجود ہے۔ صدیاں دی حملہ آوری، دھرتی جایاں اُتے تھیون آلا ظلم ہر دور دی بربریت ہک عمیق اداسی ایچ ڈھل تے قابل برداشت گداز تے میٹھی مونجھ بن گئی۔"^(۱۵)

مکدی گالھ ایہ ہے جو جدید سرانیکی نثر ہووے یا نظم اوندے موضوعات ترقی پسندی نال جڑے ہوئے ہن۔ جنہاں کون درجہ ذیل عنوانات ایچ پیش کیتا گئے۔

پہلی پہلی گالہ جیڑھی سرانگی ادب ارج نشا بر تھی کے آندی اے او فطرت نال محبت ہے۔ سرانگی کہانی ہووے یا نثر فطرت دا اظہار کھل تے کیتا گئے۔ ایندے علاوہ قدیم روایات جنہاں دی وجہ توں انسانی تہذیب دی راہ ارج رکاوٹ آندی اے۔ انہاں دے خلاف لکھیا گئے۔ جاگیر داری نظام، ملائیت تے پیر سرانگی سماج ارج نشا بر رہ گن تے ایں خطے دی ترقی ارج مسلسل رکاوٹ بنئیں۔ سرانگی ادب ارج انہاں دے خلاف مزاحمت موجود ہے۔

سرانگی ادب ارج عورت کون عزت و احترام نال ڈٹھا گئے تے اوندے حقوق کیتے آواز بلند کیتی گئی اے۔ نویں سرانگی ادب ارج ایندا اظہار کھل تے کیتا گئے جڈاں جو پہلے ایہ گالہ کاٹا ہی۔ آج صنفی آزادی تے انہاں دے برابر دے حقوق دی کھل تے گالہ تھیندی اے۔ ایں سلسلے شاندار نثر تے نظم سامنے آئی اے۔

آجکل دنیا ماحولیاتی تبدیلی دے اثرات کنوں گزردی پئی اے۔ انسان اپنے حرص و ہوس دی خاطر فطرت نال جنگ شروع کیتی اے۔ نتیجہ ایہ نکلے درخت بے دریغ کیٹے گئیں۔ عمارتاں ارج کنکریٹ دا بے تحاشا استعمال کیتا گئے۔ نام نہاد صنعتی ترقی نال فضا آلودہ تھئی اے۔ نہ چھڑا فضا آلودہ تھئی اے بلکہ انہاں دا فضلہ دریاواں ارج پاتے دریاواں کون آلودہ کیتا گئے۔ جیندی وجہ توں آبی مخلوق وی فنا تھئی اے۔ ساڈے خطے ارج سندھ دی اندھی ڈولفن بہوں مشہور ہے۔ لیکن آلودگی دی وجہ توں او ختم تھیندی ویندی اے۔ کراچی سمندر دے ڈیلٹا ارج مینگروز دے درخت ختم تھیندے ویندن۔ جیندے نتیجے وچ موسم بدل گن۔ بغیر موسماں دے آندھاریاں دا آون، بے موسمیال بارشال جیندی وجہ توں فصللاں تباہ تھئی ویندن۔ قحط سالی دے مسائل پیدا تھیندے پن۔

آج کے سرانگی ادب ارج انہاں موضوعات اُتے کھل تے لکھیا گئے۔ اسماں آکھ سگدے ہیں جو آج کا سرانگی ادب دنیا دے ادب نال مقابلہ کریندا پئے تے ایں خطے دا لکھاری بالکل اُشاک تے سُجاک ہے۔

حوالہ جات

- ۱۔ محبوب تابش، نظموں کے درمیان، لاہور، فکشن ہاؤس، ۲۰۲۱ء، ص: ۱۷۱
- ۲۔ ایضاً، ص: ۱۷۲
- ۳۔ حفیظ خان، سرانجی ادب افکار و جہات، ملتان، ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، اکتوبر ۲۰۰۹ء، ص: ۴۲
- ۴۔ ایضاً، ص: ۴۳
- ۵۔ ایضاً، ص: ۴۳
- ۶۔ و سمل پنوار (مرتبہ)، جیون جوگ، ملتان، سویل ادبی تنظیم، ۲۰۰۴ء، ص: ۳۳
- ۷۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرانجی ایچ مزاحمتی شاعری، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۰ء، ص: ۱۳
- ۸۔ عزیز الدین احمد، کیا ہم اکٹھے رہ سکتے ہیں، لاہور، مکتبہ فکر و دانش، ۱۹۹۲ء، ص: ۱۱۹
- ۹۔ حفیظ خان، سرانجی ادب افکار و جہات، ملتان، ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، اکتوبر ۲۰۰۹ء، ص: ۹۳
- ۱۰۔ جاوید چانڈیو، ڈاکٹر، سرانجی زبان و ادب اور معاشرہ، ملتان، ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۰ء، ص: ۱۴۴
- ۱۱۔ نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر، سرانجی شاعری دارالتقائی، ملتان، سرانجی ادبی بورڈ، ۲۰۰۷ء، ص: ۷۳۳
- ۱۲۔ محبوب اختر، رانا، مونجھ سے مزاحمت تک، ملتان، جھوک پبلشرز، اشاعت دوم، اگست ۲۰۱۸ء، ص: ۲۵، ۲۶
- ۱۳۔ ایضاً، ص: ۸۴
- ۱۴۔ ایضاً، ص: ۱۳۵
- ۱۵۔ ایضاً، ص: ۲۵